

ред. Л.Кічатий. – Дубно: Держ. іст.-культ. заповідник, 2013. – С. 110–116 (Шифр 63.3 (4Укр-4Рів) / С-157-391413).

6. Римарчук Л.В. Зимненський монастир у 1939-1949 рр.: [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу до ресурсу: [http://www.nbu.gov.ua/old\\_jrn/natural/N](http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/natural/N)

УДК [323:299.2]:94(477.81/.82)«197/198»

**В.Березняк**

### **ПОСИЛЕННЯ КОНСЕРВАТИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РІВНЕНЩИНИ В ПЕРІОД «ЗАСТОЮ»: РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ**

*У статті автором проаналізовано релігійний аспект у суспільно-політичному житті Рівненщини в початку 70-х – середини 80-х рр. ХХ ст. Мета статті – показати основні напрямки антицерковної політики на місцевому рівні, окреслити основні кроки влади по відношенню до культових споруд регіону зазначеного періоду, визначити вплив влади на рівень та поширення обрядовості серед населення.*

*У ході дослідження використано загальні принципи наукового пізнання: системності, об'єктивності, історизму, узагальнення отриманих даних.*

*Розглянуте питання не отримало широкого висвітлення в науковій літературі. В науковому обігу є праці, що висвітлюють окремі аспекти релігійного життя краю. Проте залишається актуальним висвітлення політики місцевої влади у сфері державно-релігійних відносин у середині 1970-х – на початку 1980-х рр.*

*Проведений аналіз засвідчує, що незважаючи на політику закриття та знищення храмів, атеїстичної пропаганди серед населення, церква на Рівненщині продовжувала відігравати важливу роль у суспільному житті населення. Антирелігійна політика з початку 70-х до середини 80-х рр. ХХ ст. характеризувалась прямим адмініструванням релігійних інституцій з боку влади.*

**Ключові слова:** Рівненщина, «застій», релігія, ідеологічний контроль, атеїстична пропаганда.

*В статті автором проаналізований релігійний аспект в общественно-політичній житті Ровенської області в початку 70-х –*

*середині 80-х рр. ХХ в. Цель статьи - показать основные направления антицерковной политики на местном уровне, определить основные шаги власти по отношению к культовым сооружениям региона указанного периода, определить влияние власти на уровень и распространение обрядности среди населения.*

*В ходе исследования использованы общие принципы научного познания: системности, объективности, историзма, обобщение полученных данных.*

*Рассмотренный вопрос не получил широкого освещения в научной литературе. В научном обороте есть труды, освещающие отдельные аспекты религиозной жизни края. Однако остается актуальным освещение политики местных властей в сфере государственно-религиозных отношений в середине 1970-х – начале 1980-х гг.*

*Проведенный анализ показывает, что несмотря на политику закрытия и уничтожения храмов, атеистической пропаганды среди населения, церковь на Ровеничине продолжала играть важную роль в общественной жизни населения. Антирелигиозная политика с начала 70-х до середины 80-х гг. ХХ в. характеризовалась прямым администрированием религиозных институтов со стороны власти.*

**Ключевые слова:** Ровенская область, «застой», религия, идеологический контроль, атеистическая пропаганда.

*In the article the author analyzed the religious aspect in social and political life of Rivne region in the early 70's - mid 80's. XX century.*

*Purpose of the article - to show the main directions of anti-Church policy at the local level, to outline the main steps of the authorities towards the religious buildings in the region given period, to determine the effect of power on the level and distribution of the public ritual.*

*The study used the general principles of scientific knowledge, consistency, objectivity, historicism, summarizing the data.*

*Examined the issue has not received wide coverage in the scientific literature. In scientific work is outstanding, highlighting certain aspects of religious life in the region. However, coverage remains relevant policies of local authorities in the state-religious relations in the mid 1970's - early 1980's.*

*With the anti-religious policy and atheistic propaganda church during the «Khrushchev thaw» and «stagnation» in the Soviet Union continued to function and did not stop its influence on the population.*

*In the 70-80's in the USSR the implementation of religious policy in the field entrusted to various government agencies, though no less*

*important role in this played and institutions that supported a close relationship and coordinate their work with these authorities and the main task set the formation of «politically untrustworthy individual» citizen of the state.*

*In the USSR took the experiment to eradicate religion. The ideological apparatus was sent to overcome religious, reducing the number of religious communities, the number of believers decline of religious rites. This apparatus was based on Leninist doctrine long tradition of «fighting against religion», as well as cheap propaganda and extensive infrastructure.*

*Total atheistic propaganda during the «stagnation» was characterized by two approaches: the administrative power and propaganda and educational.*

*In «democratic» constitution right to conduct atheistic propaganda was recorded, and the right to religious propaganda – no.*

*The analysis shows that despite the policy of closure and destruction of churches, atheist propaganda among the population, the church in Rivne region continued to play an important role in public life. Anti-religious policy since the early 70's to mid 80's. XX century characterized by the direct administration of religious institutions from the authorities.*

**Key words:** Rivne region «stagnation», religion, ideological control, atheistic propaganda.

Релігія і церква в Україні завжди виконували важливу соціальну функцію, зміцнюючи морально-етичні норми спільноти, слугуючи своєрідним арбітром і гарантом рівноваги та стабільності. Особливу сторінку релігійного життя України загалом та Рівненщини зокрема, становлять 1970-ті – 1980-і рр.

Історичний досвід радянського періоду переконливо засвідчує, що ситуація в державно-релігійній сфері на різних етапах розвитку мала свої особливості. Вони зумовлювалися як характером державного курсу щодо релігії та церкви означеного періоду, так і успадкованими ним наслідками попередніх років. Тому видається актуальним дослідження питань взаємодії церкви і держави на Рівненщині в період «застою».

За умови антирелігійної політики та атеїстичної пропаганди церква у період «хрущовської відлиги» та «застою» у СРСР продовжувала своє функціонування та не припинила свій вплив на

населення. Дане дослідження доповнить вивчення історії державно-церковних відносин та релігійності населення. Крім того, краєзнавче дослідження допоможе фактично та більш достовірно розкрити вплив консервативних тенденцій в політиці місцевої влади на утвердження атеїстичної пропаганди серед населення.

Вивченням історії церкви та релігійних організацій крізь призму державно-церковних відносин в другій половині ХХ ст. в УРСР займались досить відомі дослідники та науковці, такі як П.Бондарчук [3;4], А.Моренчук [12], В.Пашенко [13] та ін. Щодо дослідження релігійного життя окремих регіонів УРСР у даний період, варто відзначити праці І.Андрухів [1], С.Яремчука [19]. Дослідженнями історії православ'я на Волині у ХХ ст. займались В.Борщевич [5] та В. Рожко [14].

Основними завданнями даного дослідження є: показати основні напрямки антицерковної політики на місцевому рівні, окреслити основні кроки влади по відношенню до культових споруд регіону зазначеного періоду, визначити вплив влади на рівень та поширення обрядовості серед населення.

70-80-ті рр. ХХст. називають епохою Володимира Щербицького, який з травня 1972 р. був першим секретарем ЦК Компартії України. Розпочавшись у брежнєвські часи «застою», цей період тривав 17 років і закінчився під час горбачовської «перебудови».

У 70-80-х рр. в УРСР здійснення релігійної політики на місцях покладалося на різні державні органи, втім не менш важливу роль у цьому відігравали і навчальні заклади, які підтримували тісний зв'язок і координували свою роботу з цими органами та головним завданням ставили формування «політично благонадійного» громадянина держави.

З метою обмеження впливу Російської православної церкви та інших релігійних конфесій у республіці здійснено кампанію з ліквідації паломництва віруючих. Внаслідок, припинили своє існування такі осередки як цілющі джерела в с. П'ятигори Краснолуцького району Луганської області, криниця Антонія і Феодосія у Києво-Печерській лаврі, Божа Гора у Кременецькому районі Тернопільської області тощо.

Політика боротьби із «святими місцями» не оминула і наш край. На Рівненщині таких місць було два: в с. Онишківці

Дубнівського району та в с. Гульча П Здолбунівського. Перше, завдяки вжитим заходам було ліквідовано ще до травня 1960 р. Знищення другого – джерела «Святого Миколая», яке шанували жителі не лише найближчих Здолбунівського та Острозького районів, а й всієї області було справою непростою. З метою повної його ліквідації органи влади розробили ряд заходів. Будинок сторожа каплиці, що знаходилась на джерелі пропонувалося взяти на баланс сільвиконкому та розібрати його. Церковній раді села та священику пропонувалося ікони з джерела забрати і перенести до церкви, а в разі відмови владні органи планували домогтися їх вилучення через архієпископа Панкратія. Після вилучення ікон, передбачалося розпочати розбірку будівельного матеріалу – каменю, яка й мала б завершити повне знищення «святого місця». Чітко була визначена й дата проведення акції одразу після свята Миколая (22 травня) [6].

Здобутки «відлиги» швидко сходили нанівець, консервативні тенденції опановували суспільство. У звітній доповіді XXIV з'їзду КПРС від 30.03. 1971 р. Л.Брежнев висунув тезу про постанову нової історичної спільноти – радянського народу, що виступав як наднаціональна єдність. Вище партійне керівництво здійснювало курс на завершення «стирання національних відмінностей». Російська мова при цьому мусила забезпечити не тільки мовну уніфікацію суспільства, але й уніфікацію ідеологічну.

Добу правління В.Щербицького (1972-1989 рр.) історики визначають як «період безжального викорінення всього, що містило хоча б найменший натяк на українську самобутність». Антиукраїнська мовно-культурна політика в усіх галузях суспільного життя поєднувалась із терором, розв'язаним проти опозиційної режимові інтелігенції, духовне життя перебувало під контролем партійних органів.

В.Щербицький робив усе можливе, щоб стримати розвиток демократичних процесів в Україні, перетворивши республіку в «заповідник застою». «Найлютішим ворогом українського народу після Сталіна був В. Щербицький. Сталін убивав фізично, а Щербицький хотів зламати душу народу, він хотів, щоб український народ перестав існувати», – писав Олесь Гончар [10, с. 123].

У 70-х – першій половині 80-х рр. особливо постраждала сфера ідеології, духовного життя. Відірваність від реальних проблем, догматичний схематизм у теорії, апологетика розвинутого соціалізму, однобічна спрощеність класового підходу до складних суспільних явищ і подій, недооцінка загальнолюдських цінностей і насадження доктрини «загострення ідеологічної боротьби» вели до втрати ідейних орієнтирів та падіння моралі [18, с. 118–129].

В УРСР тривав експеримент з викорінення релігійності. Ідеологічний апарат скеровувався на подолання релігійності, зменшення кількості релігійних громад, чисельності віруючих, зниження релігійної обрядовості. Цей апарат спирався на ленінську доктрину, багаторічну традицію «боротьби з релігією», а також на недешеву й розгалужену пропагандистську інфраструктуру. Майже сакральне ставлення до певних аспектів ідеологічної доктрини продукувало реалізацію її вимог навіть тоді, коли вона суперечила реальним інтересам держави і просто здоровому глузду.

У розмові з релігієзнавцем В.Єленським на початку 1990-х рр. уповноважений УРСР з питань релігії В.Куроедов зазначав, що в Україні жорстка лінія щодо церкви йшла від В.Щербицького. Останній «вважав, що на Україні занадто багато церков і що з цією ганьбою треба покінчити» [2, с. 234]. Він був ініціатором створення Ради в справах релігії при РМ УРСР, оскільки хотів більше самостійності в релігійних справах. Рада, що підлягала РМ УРСР, давала цю можливість реалізувати на практиці.

Тотальна атеїзація в добу «застою» характеризувалася двома підходами: адміністративно-силовим та пропагандистсько-просвітницьким. Так, упродовж 1974-1987 рр. щорічно зачиняли по 22 православні церкви, що ускладнювало дорогу кожного до храму [10, с. 32]. Атеїстичне виховання в першу чергу спрямовувалося на молодь, якій влада «будувала» позарелігійне майбутнє. При парткомах підприємств та організацій створювались ради по атеїзму, які координували і спрямовували атеїстичну роботу численної армії агітаторів і лекторів. Провідним осередком атеїстичного виховання на території Рівненщини в досліджуваний період була Ровенська радянсько-партійна школа.

В побудові навчально-виховного процесу Ровенська радянсько-партійна школа орієнтувалася на Вищу партійну школу при ЦК Компартії України. Майже всі викладачі комісії з суспільних предметів відвідували лекції та семінари з марксистсько-ленінської філософії, яку викладав Доля О.Т. Результатом цього було визнання того, що цей викладач проводив лекції на належному ідейно-теоретичному рівні. Недоліками семінарів були: низька активність слухачів, наведення недостатньої кількості прикладів з життя при розкритті тих чи інших положень. Подібні недоліки були характерні і для інших викладачів [7].

Викладачі та слухачі школи брали активну участь в лекційній пропаганді серед населення міста та області. Вони брали участь у суспільній роботі, виступаючи з лекціями і доповідями серед трудящих області, перевіряли роботу деяких партійних органів міста, виконували інші доручення міськкому і обкому Компартії України. Так, для працівників, слухачів школи та населення м. Рівного і області викладачі комісії протягом 1970-1971 н.р. прочитали 34 лекції, переважно для колгоспників Острозького, Дубенського, Гоцанського та інших районів під час проведення виробничої практики. Протягом 1972-1973 н.р. спільними зусиллями викладачів та слухачів школи було прочитано 119 лекцій [9, арк. 48].

Партком і партійні організації велику увагу приділяли ідейній закалці комуністів, виховували їх активними і послідовними борцями за ідеї і політику партії, які були спроможними «давати відбій буржуазній ідеології». З цією метою застосовувалися різні форми ідеологічної та масово-політичної роботи. При парторганізаціях навчальних закладів діяла сітка партійної просвіти, яка складалася з проблемного семінару по вивченню матеріалів XXIV з'їзду КПРС, слухачами якого були викладачі школи [9, арк. 47].

7 жовтня 1977 р. була прийнята нова Конституція СРСР, а 20 квітня 1978 р. – Конституція Української РСР. У них гарантувалися свобода совісті, право сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати жодної, відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду. У «демократичній» Конституції право вести атеїстичну пропаганду було зафіксоване, а право вести

релігійну пропаганду – ні [11, с. 17]. Конституція гарантувала, що віряни різних конфесій не піддаватимуться переслідуванням через релігійні переконання. В той же час на рівні державного керівництва пропагувався науковий атеїзм. В радянській ідеології була поширеною теза, що релігія як історичне явище матиме свій кінець. Вважалося, що людина комуністичного завтра повинна звільнитися від релігійного світогляду, тому що комунізм і релігія несумісні. Церква була повністю відокремлена від держави, було заборонено функціонування сект.

Так, Євангельські християни-баптисти Рівненщини за часів кінця «хрущовської відлиги» та періоду «застою» в СРСР, з одного боку, могли проводити релігійну діяльність на легальних позиціях, що гарантувала їм Конституція УРСР та офіційна реєстрація громад, проте з іншого боку, перебували під жорстким контролем місцевої радянської влади. Громади не відчували свободи віросповідання, а навпаки, всебічний контроль та ущемлення прав як служителів, так і віруючих, зокрема.

В період 1966-1977 рр. на Рівненщині офіційно було зареєстровано 118 громад ЄХБ, з 1978 р. по 1981 р. – 123 громади. Тобто, євангельські – християни баптисти, хоч поступалися за кількістю громадам РПЦ, проте були однією з найпоширеніших течій християнства в регіоні. Крім того, Рівненщина займала перше місце за кількістю громад ЄХБ по всій УРСР.

З ціллю припинення діяльності прихильників РЦ ЄХБ влада використовувала різні методи від намагання приєднати до зареєстрованих громад із безпосереднім сприянням ВР ЄХБ до численних бесід із ідеологічним тиском, а також численних адміністративних та кримінальних покарань.

Не зважаючи на те, що на початку 70-х років група віруючих п'ятидесятників м. Рівне приєдналась до громади ЄХБ, на що вони отримали дозвіл міськради, все ж таки, за свідченнями уповноваженого з питань релігії по області, «ініціативна група фанатиків» таємно збирається по квартирах віруючих, де обумовлюють питання внутрішньо церковного характеру. [8, арк. 5].

Найбільша кількість релігійних обрядів в області, наприклад, в 1970 р. здійснювалась у: Корецькому районі (охрещено – 81,1%,

похоронені – 92,13%, вінчань – 48,63%); Дубенському (охрещено – 70,9%, похоронені – 86,37%, вінчань – 22,54%); Острозькому (охрещено – 77,24%, похоронені – 85,13%, вінчань – 24,58%); Гошанському (охрещено – 58%, похоронені – 81,07%, вінчань – 25,78%). Враховуючи, що в загальному по області обрядовість становила: охрещено – 55,79%, похоронені – 67,65%; вінчань – 15,08%. Досить висока обрядовість у цьому ж році була і в Червоноармійському (Радивилівському), Млинівському, Костопільському, Здолбунівському районах [8, арк. 27-52].

На основі прийнятої постанови Ради Міністрів УРСР від 28 грудня 1979 р. «Про заходи по недопущенню незаконного вивезення культурних цінностей за межі СРСР» та Інструкції Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР «Про порядок обліку і зберігання культурних цінностей, що знаходяться в користуванні релігійними об'єднаннями» від 28 травня 1980 р., апарат уповноваженого та місцеві органи провели перевірку для покращення обліку та зберігання культового майна, яке мало матеріальну, культурну та історичну цінність, що знаходилося у використанні релігійних об'єднань. Внаслідок цього, проводилась перевірка наявності договорів про передачу молитовних приміщень і культового майна в користування релігійним громадам [17, арк. 1].

В Рівненській області, наприклад, в результаті проведеної роботи виявлені і взяті під охорону держави 30 діючих і 11 знятих з реєстрації православних церков, 13 костелів, було оглянуте культове майно в 282 діючих і 96 знятих з реєстрації православних церков, в них виявлено 1109 культових предметів, що представляли музейну цінність, на 453 із них складені паспорти [17, арк. 2]. Здавалось, на перший погляд, надаючи статус історичних та культурних цінностей для культових речей, влада піднімала суспільну значимість даних речей. Проте, з огляду на те, що внаслідок перевірки культові речі, що мали музейну цінність, були взяті на облік в музеях, це обмежувало можливості повноцінного володіння та користування цими речами зі сторони духівництва та громади. Крім того, кількість музейних цінностей, переданих із культових приміщень в музей, становила 1092, в тому числі із недіючих 160, що суттєво спустошило церкви Рівненщини [17, арк. 36].

15 липня 1980 р. облвиконком прийняв рішення «Про використання в народногосподарських цілях культових приміщень, знятих з реєстрації релігійних громад», а 27 липня 1981 р. – рішення «Про використання в народно-господарчих цілях культових приміщень знятих з реєстрації релігійних об'єднань» [16, арк. 206].

У листі уповноваженого області в справах релігій у Раду при РМ СРСР про використання культових приміщень знятих з реєстрації релігійних громад РПЦ станом на 1 грудня 1981 р. зазначалось, що в Рівненській області за роки радянської влади припинили діяльність 140 православних релігійних громад. На той час залишалось 90 колишніх культових приміщень, що використовувались наступним чином: 6 – музеї; 5 – будинки громадської панахиди; 1 – гуртожиток; 30 – різні склади; 22 аварійні приміщення; 26 – переобладнувались під різні цілі. Крім того, зазначалось, що в 1980 р. 8 приміщень знесені як аварійні згідно рішення Ради по справах релігій, вивезене майно із 22 закритих церков і передано діючим громадам за відповідними актами [16, арк. 206]. В 1981 р. було розібрано 13 приміщень та вивезено майно з передачею в діючі церкви із 9 церков. У 1980-81 рр. були переобладнані під інші цілі 7 культових приміщень. Станом на кінець 1981 р. 26 приміщень планувалось переобладнати під: музеї – 11, Будинки трауру – 4, спортзали – 2, склади – 8. Дану роботу з освоєння культових приміщень планувалось завершити у 1982 р. [16, арк. 206-209]. Проте, справа у цьому напрямку затягнулась ще не на один рік. Про розбіжності між бажаними планами щодо освоєння або знесення знятих з реєстрації культових приміщень свідчать, наприклад, вже дані за 1981р. Так, в Рівненській області планувалось освоїти 25 колишніх культових приміщень, з них 18 за 9 місяців цього ж року. Реально же за 9 місяців було освоєно 4 приміщення. Щодо знесення храмів, то із 9 запланованих, за 9 місяців 1981 р. було розібрано 8 [15, арк. 11]. Це такі православні храми сіл Залишани Дубровицького району, Карпилівка Радивилівського району, Підгайці, Межиріччя, Млинівського району та ін. Невиконання планів із освоєнням приміщень пояснювалось тим, що необхідні були чималі ресурси на їх переобладнання.

Таким чином, незважаючи на політику закриття та знищення православних храмів, скорочення кількості священнослужителів, атеїстичної пропаганди серед населення, православна церква у регіоні продовжувала відігравати важливу роль у суспільному житті населення, знаходила підтримку у віруючих, про що свідчить досить висока обрядовість.

Антирелігійна політика з початку 70-х до середини 80-х рр. ХХ ст. характеризувалась прямим адмініструванням релігійних організацій та громад з боку місцевої влади, поступово набуваючи ще більш ідеологічного характеру при спробах здійснення всебічного контролю у міжконфесійній відносинах на Рівненщині

#### Джерела та література

1. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ ст. Історико-правовий аналіз. – Ужгород, 2006. – 450 с.
2. Бондаренко Н. Церква свідків Єгови в Україні у 70-ті – першій половині 80-х рр. ХХ ст. / Н.Бондаренко. – Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Nzvdpu\\_ist/2009.../index.htm](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009.../index.htm)
3. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін: Монографія / П.Бондарчук. – К.: Інститут історії України, 2009. – 381 с.
4. Бондарчук П., Даниленко В., Крупина В., Кубальський О. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин: Монографія / П.Бондарчук, В.Даниленко, В.Крупина, О.Кубальський. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 210 с.
5. Борщевич В. Волинський пом'яник / В.Борщевич. – Рівне, 2004. – 408 с.
6. Гамалай О. Особливості антирелігійної політики на Рівненщині у 1960-х рр. (за документами Декржавного архіву області) / О.Гамалай. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rv.archives.gov.ua/index.php/arkhivy-u-zmi/publikatsii-v-presi.html>

7. Державний Архів Рівненської Області. – Ф. р-204. – Оп. 8. – Спр. 2017. – Арк. 1-37.
8. ДАРО. – Ф. р-204. – Оп. 12. – Спр. 218. – Арк. 5-52.
9. ДАРО. – Ф. 3731. – Оп. 4. – Спр. 1. «Отчет о работе школы за 1971-1972 гг.» – 72 арк.
10. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990 рр.) / В.Єленський. – К., 1998. – 398 с.
11. Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. – К.: Політвидав України, 1978. – 91 с.
12. Моренчук А. Релігійні процеси в Україні в 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей) / А.Моренчук. – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2006. – 227 с.
13. Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-початок 1990-х років: Монографія / В.Пашенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 631 с.
14. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870-2000): [іст.-краєзн. нарис] / В.Рожко. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 160. – Арк. 11.
16. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 193. – Арк. 206-209.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 7. – Спр. 195. – Арк. 1-37.
18. Шаповал Ю.В. В.Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю.Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 118–129.
19. Яремчук С. Православна церква на Буковині у 1944-1991 рр. (державно-церковні взаємини) / С.Яремчук. – Черкаси, 2006. – 20 с.